

Wojciech Strzyżewski

SYMBOLIKA RELIGIJNA W HERBACH MIAST NADODRZAŃSKICH DO KOŃCA XVIII W.

Godła herbów miejskich przedstawiające wizerunki o tematyce religijnej należą obok motywów architektury do najczęściej spotykanych w heraldyce miast nadodrzańskich. Począwszy od Górnego Śląska aż po Pomorze Zachodnie w herbach ponad pięćdziesięciu miast wizerunki o tematyce religijnej funkcjonowały jako jedyny bądź jako jeden z elementów godła. Ta obfitość motywów religijnych w heraldyce miejskiej nie jest czymś wyjątkowym, przestrzeń dawnego miasta nasycona była religijnymi i świeckimi symbolami, rytm życia mieszczan wyznaczały kalendarze kościelne¹. Symboliczne znaczenie budowli kościelnych i klasztornych, cmentarzy, dzwonów, malowideł na ołtarzach i ścianach świątyń znalazło swoje odzwierciedlenie również w godłach herbowych. Wizerunek świętego w herbie interpretowany był w podobny, symboliczny sposób — jako opiekuna całej społeczności.

Symbole religijne należą do najbardziej trwałych motywów heraldycznych; przyjęte raz jako wizerunek godła funkcjonowały niezmiennie przez stulecia². Genezy umieszczania w godłach wizerunków świętych należy doszukiwać się w związkach miasta z najstarszymi kościołami parafialnymi, z reguły bowiem wizerunek świętego przedstawiał patrona świątyni miejskiej. W ten symboliczny sposób patron przedstawiany był jako opiekun całego miasta i mieszkańców.

Najstarsze wizerunki świętych umieszczane były na XIII-wiecznych pieczęciach miejskich. Podobnie jak wiele innych wyobrażeń z wizerunków napieczętych, przenoszone były począwszy od poł. XIV w. na tarcze herbowe.

---

¹ Por. A. Wallis, *Informacja i gwar — o miejskim centrum*, Warszawa 1979, s. 32 i n.

² Przykładów dostarczają współczesne herbowe godła miast śląskich, które w nie zmiennej postaci obowiązują od stuleci, np. Strzegom — popiersia Piotra i Pawła od XIV w., Oleśnica — orzeł, symbol św. Jana Ewangelisty od XV w., Jawor — św. Marcin od XIV w.

Najstarsze pieczęcie i herby miast o tematyce religijnej

Na najstarszych pieczęciach miejskich śląskich, marchijskich i zachodniopomorskich wizerunki o tematyce religijnej po raz pierwszy umieszczone zostały mniej więcej w tym samym czasie, a więc od poł. XIII w. do połowy następnego stulecia. Pierwsze znane wizerunki napieczętne, na których umieszczone zostały motywy o tematyce religijnej i kościelnej, ale odnoszące się do dawnych właścicieli, widniały na pieczęciach miast biskupich — Kołobrzegu i Koszalina. Na pieczęci Kołobrzegu datowanej na 1257 r. widniała infuła biskupia — wizerunek reprezentujący właścicieli — biskupów kamińskich³. Na pieczęci Koszalina pochodzącej z lat osiemdziesiątych XIII wieku przedstawiona została między innymi postać ówczesnego biskupa kamińskiego Hermana von Gleichen⁴.

Najstarsze pieczęcie z wizerunkami świętych należały do miast śląskich. Władze Wrocławia pieczętowały się u schyłku XIII wieku pieczęcią z wizerunkiem św. Jana Chrzciciela, patrona kościoła katedralnego i miasta. Z tego samego czasu pochodziła pieczęć Dzierżoniowa, w której wizerunku widniała postać św. Jerzego walczącego ze smokiem. Z XIII i pocz. XIV w. pochodzą pieczęcie z wizerunkami świętych z innych miast śląskich: Jawora (św. Marcin), Nysy (św. Jan Chrzciciel), Legnicy (św. Piotr), Strzegomia (św. św. Piotr i Paweł). Ogółem na czternastu pieczęciach miast śląskich z tego okresu umieszczone zostały wizerunki świętych⁵.

W miastach zachodniopomorskich także pojawiały się tego rodzaju pieczęcie. Z początków XIV w. pochodziła pieczęć miasta Banie, na której przedstawiona została postać kobieca według niemieckich i polskich badaczy utożsamiana ze św. Marią Magdaleną⁶. Wizerunek wspomnianej pieczęci przedstawiał kobietę z rozwartymi rękami, trzymającą w prawej ręce tarczę z gryfem, a w lewej przedmiot, który identyfikowany był z latarnią. Ten typ przedstawienia był charakterystyczny dla wizerunków napieczętych książęcych pomorskich, np. Elżbiety, żony Warcisława IV wołogoskiego, która w

³ H. D a n n e n b e r g, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, tab. XIX, nr 1.

⁴ *Ibidem*, tab. XIX, nr 3.

⁵ Zarówno najstarsze pieczęcie Wrocławia, jak i innych miast śląskich były wielokrotnie opisywane przez niemieckich i polskich badaczy. Zob. m. in. P. P f o t e n h a u e r, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 bzw. 1327*, Breslau 1879; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. W. Semkowicz, t. III, Kraków 1936, s. 366-419.

⁶ Oryginał pieczęci nie zachował się. O. H u p p (*Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, t. I, z. 2 *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a/Main 1898 (reprint 1993) s. 84), a za nim M. G u m o w s k i (*Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 31) opisują ją na podstawie XIX-wiecznego rysunku, przypuszczając, iż przedstawia św. Marię Magdalenę.

prawej ręce trzymała tarczę z gryfem, a w lewej hełm rycerski. Należy zatem zgodzić się z poglądem Brüggemanna, że postać na pieczęci to zakonnica szlacheckiego stanu, być może jedna z księżnych pomorskich. Taki wizerunek widniał w XVIII-wiecznym godle herbowym. W związku z tym, że nie zachowały się oryginalne pieczęcie, postać w herbie zamiast hełmu trzymała latarnię⁷.

Najstarsza pieczęć stolicy biskupiej, Kamienia Pomorskiego, pochodząca z XIV w., przedstawiała ponad murem miejskim popiersie św. Jana — patrona kościoła katedralnego⁸. Wizerunek tego samego świętego widniał na XIV-wiecznej pieczęci Bobolic — miasta należącego do biskupów kamińskich.

Równie wcześniej, jak pieczęcie z wizerunkami postaci świętych, pojawiły się pieczęcie przedstawiające jedynie wizerunki atrybutów świętych. Niewątpliwie zarówno na Śląsku, jak i na Pomorzu Zachodnim najczęściej przedstawianymi na pieczęciach atrybutami były reprezentujące św. św. Jana Chrzciciela i Ewangelistę. Atrybutem pierwszego była głowa na tacy oraz baranek, drugiego — orzeł. Głowa św. Jana na tacy umieszczona została w wizerunku pieczęci Koszalina z początku XIV w.⁹ Ten sam atrybut widniał na pieczęci rady wrocławskiej w tym okresie¹⁰. Orzeł św. Jana Ewangelisty umieszczony został na XIV-wiecznej pieczęci Paczkowa i nieco późniejszej Oleśnicy¹¹. Na obu wizerunkach napieczętych orzeł trzymał w szponach wstęgę, w pierwszym z miast z napisem *In principio erat verb*, w drugim z imieniem Jana.

Herby miast o tematyce religijnej w dobie nowożytnej

W odniesieniu do pieczęci z wizerunkami religijnymi proces heraldyzacji dokonujący się w ciągu następných stuleci do momentu, kiedy wizerunki napieczęte wykorzystane zostały jako elementy godła i umieszczone na tarczach herbowych, zaobserwować można wyjątkową trwałość. Zdecydowana

⁷ Pieczęcie księżnych pomorskich (dwie przedstawiały wizerunki księżnych, trzymających w prawej ręce tarczę z gryfem, w lewej hełm) opisał K. B o b o w s k i (*Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989, s. 99-100); L. B r ü g g e m a n n (*Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustand des Königlichen Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1784, s. 68) pisał o herbie miasta Banie: „diese Jungfer eine adeliche Nonne vorstellen”.

⁸ Oryginał nie znany. O. H u p p, (*op. cit.*, s. 86) powoływał się na XIX-wieczny rysunek.

⁹ Archiwum państwowe w Szczecinie (APSz). Zbiór odcisków pieczętnych oraz O. H u p p, *op. cit.*, s. 91.

¹⁰ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 439.

¹¹ H. S a u r m a, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, nr 97 i 102. Najstarsza pieczęć Oleśnicy pochodzi z XIII w. i przedstawia nie spotykany w innych miastach śląskich wizerunek półksiężycza z krzyżem, a poniżej orła. W związku z tym, że w mieście istniał kościół pw. św. Jana Ewangelisty, mógł on reprezentować jednocześnie patrona miasta i księcia wrocławskiego.

większość wizerunków religijnych została przejęta jako godła herbowe, dokonała się natomiast pewna zmiana w zakresie sposobu przedstawiania w godłach herbowych. W niektórych miastach zamiast postaci świętego z dawnej pieczęci umieszczano jedynie jego atrybut. Klucze, atrybut św. Piotra, umieszczone zostały w godle herbu nadanego Legnicy przez króla czeskiego Władysława Pogrobowca w 1453 r. zamiast postaci świętego z pieczęci ogólnomiejskiej¹². Ten sam atrybut świętego Piotra znalazł się w herbie Trzebnicy. Atrybut świętego Jana Chrzciciela — głowa na tacy — widniał w herbie Wrocławia nadanym w 1530 r. przez Ferdynanda I¹³. Jedynym elementem godła herbowego najstarszego herbu Koszalina był właśnie wizerunek głowy świętego Jana. Pomimo iż wcześniej miasto posługiwało się pieczęcią z motywami architektury miejskiej i wizerunkiem biskupa, jako herb miasta przyjęto motywy symbolizujące patrona miasta. Świadczą o tym kolejne pieczęcie Koszalina począwszy od XVI w., na których widniała głowa św. Jana¹⁴.

W okresie kształtowania się herbów miejskich władze miejskie same bądź za pośrednictwem władców musiały zdecydować o wizerunku w godle herbowym. W przypadku wyobrażeń o tematyce religijnej bardzo konsekwentnie z pieczęci do godła herbowego przenoszono wizerunki reprezentujące patronów parafii miejskich. W ten sposób w godle herbowym Lubina została umieszczona Matka Boska z Dzieciątkiem, a nie św. Jadwiga, której postać widniała na pieczęci ławniczej. O wyborze tej świętej zdecydował fakt, iż właśnie Najświętsza Maria Panna była patronką miejscowego kościoła parafialnego¹⁵.

Wiele (zwłaszcza małych) miast na opisywanych ziemiach, które posiadały niekiedy już XV-wieczne pieczęcie z wizerunkami religijnymi, aż do XIX wieku nie ustaliło swoich herbów. Na Śląsku do miast takich należały: Bardo (Madonna z Dzieciątkiem Jezus), Baborów (Matka Boska i św. Elżbieta?), Duszniki Zdrój (św. Piotr), Lubiąż (Baranek Boży), Lubomierz (św. Maternus), Rudna (św. Katarzyna), Sobótka (św. Jakub), Zebrzydowa (Baranek Boży). W Nowej Marchii: Lubrza (pastorał opata), Łagów i Słońsk (krzyż joannitów). Na Pomorzu Zachodnim: Bobolice (św. Jan Chrzciciel i jego atrybut baranek), Golczewo (mitra i krzyż), Chociwel (pastorał i gwiazda).

Nieustalenie herbu miejskiego mogło wynikać z kilku przyczyn; po pierwsze część z wymienionych miejscowości nigdy nie uzyskała pełnych

¹² Archiwum Państwowe w Legnicy (APLeg), Akta miasta Legnicy, Przywilej herbowy z 1453 sygn. U. 331; był to najstarszy przywilej herbowy dla miasta śląskiego, w którym władca nadawał herb z atrybutem reprezentującego patrona miasta.

¹³ Oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (APWr).

¹⁴ APSz, Zbiór odcisków pieczętnych. Kolejne etapy kształtowania się herbu Koszalina na podstawie analizy wizerunku napieczętnych przedstawił O. H u p p, (*op. cit.*, s. 91), krytykując jednocześnie tezę, iż herb ten nadany został miastu przez biskupa kamińskiego Jana w 1344 r.

¹⁵ Zob. M. H a i s i g, *Dawne pieczęcie i herby Lubina*, „Szkice legnickie” t. VI, 1970, s. 99-109.

praw miejskich, funkcjonując jako osady (*Flecken*), inne podupadły w wyniku wojen, stając się wsiami. Należy także zgodzić się z uwagami Józefa Szymańskiego, który twierdzi, „iz proces heraldyzacji nie objął wielu małych miast, bo nie było potrzeby używania herbu. Do czynności kancelaryjnych ważna była pieczęć jako środek uwierzytelniający, nie było natomiast okazji do »manifestacji heraldycznych«”¹⁶.

W procesie kształtowania się herbów miejskich, zwłaszcza w XV i XVI wieku, a nawet w późniejszym czasie zaobserwować można rozbieżności w przedstawianiu i opisach aktualnych znaków miejskich. Na XIII-wiecznej pieczęci Strzelina widniał wizerunek tarczy z hełmem w godle, na pieczęci z następnego wieku już wizerunek archanioła Michała, a w opisie miasta dokonany przez Heneliusza w XVII w. znalazła się jedynie wzmianka o pieczęci większej („*In majori vero Insigni Justitiam gerit, lance et gladio armatam*”). Jeszcze większe rozbieżności odnaleźć można w przypadku herbu Milicza, który od XV w. posiadał pieczęć ze św. Jerzym; zupełnie odmiennie opisał herb Heneliusz jako przedstawiający mury i zamek z dwiema wieżami, między którymi widniała złota gwiazda, w bramie zamku duża litera M¹⁷.

Nie wpłynęła w znaczący sposób na tę grupę wizerunków godła popularność protestantyzmu na opisywanych ziemiach. Nie usuwano postaci świętych z herbów miast śląskich i pomorskich, zgodnie z wykładnią Lutra i późniejszych luteranckich teologów na temat obrazów, którzy wizerunki świętych i krucyfiksy uznali za „obrazy lustrzane” i „obrazy-znaki pamięciowe” dla pamięci, świadectwa, przede wszystkim dla niewykształconych wiernych¹⁸. W drugiej poł. XVI w. zaczęto powoływać się na średniowieczną zasadę, iż obrazy dla nieuczonych tym, czym pismo dla uczonych. Biblijne obrazy określano jako *Bauern Bibel*¹⁹.

W związku z tym, iż w herbach miejskich przedstawiano wizerunki o tematyce religijnej w taki sposób, aby były zrozumiałe dla jak najszerszej

¹⁶ J. S z y m a ń s k i, *Herb — znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 95.

¹⁷ Do opisu herbu Strzelina dołączony został wiersz, w którym już jednoznacznie wymienia się archanioła Michała jako patrona miasta, natomiast nie znajduje potwierdzenia w źródłach sfragistycznych opis herbu Milicza: „*Urbis insigne Burgum aut Castrum est candidum, duabus turribus praeditum, inter quas stella aurea, in porta Castris vero aperta littera M conspicitur*” (por. N i c o l a i H e n e l i i a b H e n n e n f e l d, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae-Lipsiae 1704, VII, s. 314-525).

¹⁸ Poglądy Lutra na sztukę i obrazy szczegółowo opisał S. M i c h a ł s k i (*Protestanci a sztuka*, Warszawa 1989, s. 53-55); wskazał również, iż w swoich pismach Luter odwoływał się do Pisma Świętego, w którym Bóg przemawiał do wiernych obrazami, jednocześnie jednak wyrzekął się przesadnej obrazowości i stosowania alegorii.

¹⁹ J. H a r a s i m o w i c z (*Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520-1650*, Wrocław 1986), charakteryzując teologiczno-religijne podłoże sztuki śląskiej reformacji, podał liczne przykłady dzieł sztuki, za pomocą których realizowano określone programy ideowe protestantyzmu.

grupy odbiorców, odpowiadały zatem dydaktycznym wymaganiom sztuki obrazowej akceptowanym przez protestantów. Zmiany w godłach dokonane po wprowadzeniu luteranizmu, głównie na Pomorzu Zachodnim, objęły herby z wizerunkami reprezentującymi w godłach własność kościelną.

W czasach rozwoju protestantyzmu na Śląsku w XVI i w I połowie XVII wieku zmiany dokonywane w wizerunkach pieczęci i herbów wynikały głównie ze zmian w sytuacji prawnej miast, nie z przesłanek religijnych. Trzy herby nadane w tym czasie miastom śląskim zawierały w godłach wizerunki o tematyce religijnej. Pierwszy z nich, nadany w 1530 r. Wrocławowi przez króla Czech Ferdynanda I, potwierdzony i uzupełniony w tym samym roku w drugim dokumencie przez cesarza Karola V, zawierał wizerunki głów św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Rok wystawienia dokumentów wskazuje, iż protestantyzm na Śląsku dopiero zyskiwał nowych wyznawców. Pomimo to niektórzy z niemieckich heraldyków uważali, iż zdominowani przez protestantów wrocławscy rajcowie miejscy nie chcieli, by pomnażać wizerunki świętych i umieścić w godle głowę świętej Doroty²⁰.

W barwnym wizerunku herbu Wrocławia w dokumencie Karola V widniała głowa świętego Jana Ewangelisty z odwróconą koroną na szyi; również w opisie zaznaczono, że w polu herbowym znajduje się głowa św. Jana („*sanct Johans des ewagelisten haubt*”)²¹. W pierwszym dokumencie wymieniony został dwukrotnie Jan Chrzciciel (na tarczy sercowej i dolnej prawej), chociaż fragment, w którym po raz drugi wymieniony został wspomniany święty, wzbudził podejrzenie, bo został umieszczony w miejscu innego, wcześniej wydrapanego z pergaminu²². Trudno przypuszczać, by cesarz, uzupełniając wrocławski przywilej herbowy, uwzględnił prośby

---

²⁰ Hipotezę taką przedstawił H. L u c h s (*Schlesische Landes und Städtewappen, Bericht des Vereins f. d. Museum schles. Altertümer*, t. 46, Breslau 1881, s. 19), a za nim podaje O. H u p p, (*op. cit.*, s. 130). O silnych wpływach protestanckich w radzie miejskiej Wrocławia już w latach dwudziestych XVI w. świadczy m. in. fakt, iż w 1525 r. rada zniósła szereg obyczajów kościelnych i część obrazów świętych (por. B. T u r o Ń, *Początki Reformacji we Wrocławiu*, „Rocznik Lubuski” XIV, 1986, s. 43).

²¹ Fragment dokumentu z 10 VII 1530: *Codex Diplomaticus Silesiae, Breslauer Stadtbuch*, t. XI, Breslau 1882, s. 203.

²² Gdyby rzeczywiście dwukrotnie umieszczony został w godle herbowym wizerunek tego samego świętego, nie w układzie symetrycznym, czyli np. w polu 1 i 4, tylko tak, jak w pierwszej wersji herbu wrocławskiego, należałoby to uznać albo za heraldyczne kuriozum, albo za pomyłkę rysownika; o wątpliwościach związanych z poprawieniem dokumentu herbowego Ferdynanda I zob. m. in. E. R o e h l, *Siegel und Wappen der Stadt Breslau*, Breslau 1900, s. 41.

protestanckiej części rady miejskiej²³. Faktem jest iż wizerunek św. Jana Ewangelisty w pełni odpowiadał protestanckiej koncepcji sztuki obrazowej²⁴.

Drugi z herbów nadanych miastu śląskiemu w czasach rozwoju protestantyzmu pochodzi z 1561 r. Herb nadany został wraz z prawami miejskimi dzisiejszemu Miasteczku Śląskiemu (dawniej Georgenberg) przez ówczesnego właściciela, margrabiego Jerzego Fryderyka von Brandenburg-Jägerndorf (Karniów). Miejscowość uzyskała prawa miejskie 23 kwietnia, w dniu św. Jerzego — stąd nazwa Georgenberg; jak się wydaje nie bez znaczenia dla takiej nazwy miasta było imię jego ówczesnego właściciela. W godle herbu miejskiego umieszczony został wizerunek św. Jerzego walczącego ze smokiem²⁵. Przedstawienie tego świętego w godle herbowym nie kolidowało z luteranскими przedstawieniami obrazowymi, wśród których poza apostołami, ewangelistami, św. św. Janem Chrzcicielem i Pawłem, spotkać można wizerunki świętych Jerzego i Michała²⁶.

W zupełnie odmiennej sytuacji politycznej nadany został trzeci z herbów. W czasie wojny trzydziestoletniej, po odparciu oblężenia protestanckich oddziałów Mansfelda, cesarz Ferdynand II nadał 14 sierpnia 1629 r. Gliwicom nowy herb, który zawierał w godle między innymi wizerunek Madonny z Dzieciątkiem Jezus²⁷. Przywilej herbowy został wydany dla miasta w dowód uznania za wierność mieszkańców wobec cesarza. Wizerunek Madonny z Dzieciątkiem interpretować można jako wotum wdzięczności za pomoc w obronie, podkreślał także symbolicznie wierność katolicyzmowi. W treści dokumentu cesarz wyraźnie określił, iż wydany został dla katolickiego miasta i gminy („*katholische Stadt und Gemeinde zu Gleiwitz*”)²⁸.

Wydarzenia związane z reformacją nie spowodowały radykalnych zmian w wizerunkach istniejących wcześniej godeł herbów miast brandenburskich i zachodniopomorskich. Na ziemiach wschodniej Brandenburgii (Nowa Marchia, Ziemia Lubuska, Ziemia Torzumska) do XVI w. jedynie w godłach herbowych trzech miast widniały wizerunki o tematyce religijnej (Sulęcín,

²³ Już Ferdynand I wydał w 1527 r. mandant, w którym zakazał wrocławskiej radzie dokonywania zmian w liturgii, sakramentach, wystroju ołtarzy, urządach kościelnych (zob. H. A. S a n d e r, *Beiträge zur Geschichte des lutherischen Gottesdienst und der Kirchenmusik in Breslau. Die lateinischen Haupt- und Nebengottesdienste im 16. und 17. Jahrhundert*, Breslau 1937, s. 4).

²⁴ Wizerunek świętego Jana Ewangelisty był częstym elementem programów ideowych stosowanych w sztuce śląskiej reformacji (zob. J. H a r a s i m o w i c z, *op. cit.*, s. 88).

²⁵ Najstarsze dokumenty i pieczęcie Miasteczka Śląskiego spłonęły w pożarze miasta w czasach wojny trzydziestoletniej. Z najnowszych opracowań zob. M. K a g a n i e c, *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, Katowice 1995, s. 17, wcześniej M. G u m o w s k i, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939.

²⁶ J. H a r a s i m o w i c z (*op. cit.*, s. 36) oprócz wspomnianych świętych wymienił również św. Krzysztofa.

²⁷ Fragment dokumentu opublikował O. H u p p (*op. cit.*, s. 170).

²⁸ Cytat z dokumentu Ferdynanda za: N. N i e t s c h e, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886, s. 180.

Górzycy, Strzelce Krajeńskie). Na pieczęci Sulęcina z XIII w. i późniejszym godle herbowym widniał baranek z chorągiewką z krzyżem i kielichem, do którego kapały krople krwi z boku baranka symbolizującego Chrystusa, a pośrednio kolejnych właścicieli: templariuszy i joannitów. W herbie Górzycy umieszczone były dwa pastorały (lance?) symbolizujące własność biskupów lubuskich, których miasto było siedzibą w XIV w.²⁹ W herbie Strzelec Krajeńskich widniał wizerunek lilii heraldycznej symbolizujący Najświętszą Marię Pannę, która była od XIII w. patronką miejscowej parafii³⁰.

Opisane godła herbowe miast marchijskich nie zostały w zasadniczy sposób zmienione w czasach wprowadzenia w Brandenburgii protestantyzmu po śmierci elektora Joachima I (1535). Gminy protestanckie powstały we wszystkich miastach marchijskich do 1537 r.³¹ Margrabia Jan II, któremu na mocy testamentu Joachima I przypadła Nowa Marchia, do której włączono ziemię torzymską, Księstwo Krośnieńskie i okręg Cottbus, był orędownikiem luteranizmu. W 1538 r., przyjmując komunie pod dwiema postaciami, oficjalnie uznał luteranizm. Likwidacja biskupstwa lubuskiego przeprowadzona po śmierci biskupa Jana Horneburga (1555) przez margrabiów Joachima II i Jana II doprowadziła do przejścia przez nich dóbr ziemskich³². Górzycy, znajdująca się w dobrach biskupich, po zniszczeniu w 1551 r. sanktuarium maryjnego i likwidacji biskupstwa, podupadła jako ośrodek miejski³³. Władze miasta aż do XIX w. posługiwały się dawną XIV-wieczną pieczęcią z wizerunkiem skrzyżowanych lanc. Na nowej, XIX-wiecznej, umieszczone zostały dwa skrzyżowane pastorały³⁴.

²⁹ Herbem biskupstwa lubuskiego były swie skrzyżowane lance (kopie) — atrybuty św. Wojciecha, który był pierwszym patronem diecezji (zob. A. W e i s s, *Organizacja Diecezji Lubuskiej w Średniowieczu*, „Studia Kościelnohistoryczne” t. I, Lublin 1977, s. 65). Niewielkie rozmiary pieczęci Górzycy (26 mm) były przyczyną, że F. A. V o s s b e r g (*Die Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868), a za nim O. H u p p (*op. cit.*, t. I, z. 1, s. 67) błędnie zinterpretowali skrzyżowane lance jako pastorały, które należały do typowych wizerunków widniejących w wielu herbach miast biskupich w krajach niemieckich, stąd na późniejszych XIX-wiecznych pieczęciach i herbie umieszczono pastorały.

³⁰ Trudno zgodzić się z poglądem M. G u m o w s k i e g o (*Najstarsze pieczęcie...*, s. 209), który wizerunek lilii odnosił do dawnej niemieckiej nazwy miasta — Friedeberg (co można przetłumaczyć jako *Wzgórze Pokoju*, stąd lilia, symbol pokoju). Nie są znane ani też opisane żadne pieczęcie miejskie z tych ziem z XIII i XIV w., w których widniały wizerunki symboli o świeckiej treści, natomiast w XIV w. kościół pw. NMP w Gryficach posługiwał się pieczęcią z wizerunkiem lilii (zob. O. H u p p, *op. cit.*, t. I, z. 2, s. 85).

³¹ E. L. W e d e k i n d, *Geschichte der Neumark Brandenburg und der derselben inkorporierten Kreise: Leubs, Sternberg, Züllichau-Schwiebus, Krossen und Kottbus*, Berlin-Küstrin 1848, s. 323.

³² Po śmierci biskupa J. Horneburga na biskupa lubuskiego wybrany został w 1556 r. małoletni książę Joachim Fryderyk, a dobrami biskupstwa zarządzał jego ojciec margrabia Jan Jerzy. Tytułu biskupa lubuskiego używał Joachim Fryderyk do czasu objęcia stanowiska elektora w 1598 r. (zob. A. W e i s s, *op. cit.*, s. 225).

³³ *Ibidem*, s. 250.

³⁴ O. H u p p, *op. cit.*, s. 67.

Reformacja w Nowej Marchii objęła również baliwat joannitów w Słońsku. Pod naciskiem margrabiego Jana, od 1539 r., począwszy od Andrzeja von Schlieben, komtura łagowskiego, kolejni komturowie przyjmowali luteranizm. Przyjęcie nowej wiary uchroniło zakon przed kasatą dóbr ziemskich; w ich granicach pozostał również Sulęcín³⁵. W 1577 r. sporządzona została nowa pieczęć miejska, pierwsza herbowa, w której wizerunku powtórzono motyw z XIII-wiecznej: w polu tarczy baranek z chorągiewką i krzyżem.

Wizerunek krzyża tzw. maltańskiego reprezentował w tym czasie joannitów, a nie — jak twierdził O. Hupp — templariuszy³⁶. Zachowanie na XVI-wiecznej pieczęci herbowej wywodzącej się ze średniowiecznej symboliki Chrystusa pozostawało w zgodzie ze stosowanymi również w sztuce luteranńskiej symbolami chrystologicznymi, wśród których popularny był zwłaszcza wizerunek baranka³⁷. Wizerunek ten mógł być także w tym czasie utożsamiany z atrybutem patrona ówczesnych właścicieli św. Janem Chrzcicielem.

Wizerunek lilii heraldycznej widniejący na XIV-wiecznej pieczęci Strzelc Krajeńskich, na pieczęci miejskiej z następnego stulecia przedstawiony został w sposób zniekształcony. Pieczęcią z takim wizerunkiem posługiwały się władze miasta do 1731 r.³⁸, a zatem wydarzenia związane z przyjęciem luteranizmu nie wpłynęły bezpośrednio na zmianę godła napieczętego.

Lillia heraldyczna widniała również na pieczęci miejskiej Krosna Odrzańskiego — stolicy Księstwa Krośnieńskiego, które od 1482 r. było w rękach margrabiów brandenburskich, a na mocy testamentu Joachima I przypadło margrabiemu Janowi II. Po raz pierwszy wizerunek lilii heraldycznej umieszczony został na XIII-wiecznych brakteatach bitych w Krośnie, następnie na pieczęci miejskiej z XIV w., ale — jak podaje Hupp — jako element uzupełniający pole pieczęci³⁹. Jako jedyny motyw wizerunek lilii umieszczony został na pieczęci herbowej z poł. XVI w., a więc już po wprowadzeniu luteranizmu; utożsamiany był z patronką miejscowego kościoła i całego miasta Najświętszą Marią Panną.

Herby zachodniemieckich miast o symbolice religijnej w czasach reformacji również nie były masowo zmieniane. W odróżnieniu od miast śląskich i marchijskich, w miastach pomorskich dokonywano zmian w godłach, które reprezentowały biskupów kamięńskich. Decyzję o wprowadzeniu

³⁵ H. B e r g h a u s, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lausitz*, t. III, Brandenburg 1855, s. 255.

³⁶ Zob. O. H u p p, *op. cit.*, t. I, z. 1, s. 70; autor obszernej pracy o heraldyce zakonów rycerskich O. N e u b e c k e r podaje (*Ordensritterliche Heraldik*, „Der Herold” 1940, 1, s. 85), iż właściwy herb templariuszy, który się nie zachował, to na białych szatach zakonnych czerwony krzyż, ale na chorągwi templariuszy z poł. XIII w. widniały tylko dwa pasy — czarny i biały.

³⁷ J. H a r a s i m o w i c z, *op. cit.*, s. 30.

³⁸ O. H u p p, *op. cit.*, t. I, z. 1, s. 67.

³⁹ *Ibidem*, s. 67.

luteranizmu w księstwach pomorskich podjął w 1534 r. sejm stanów pomorskich, pomimo protestów biskupa kamińskiego⁴⁰, jednak już wcześniej książęta pomorscy wprowadzili swoich urzędników do wszystkich klasztorów, a sam biskup kamiński zobowiązany został do służby na rzecz księcia⁴¹. Przejęcie majątków klasztornych oraz zreformowanie biskupstwa kamińskiego po śmierci biskupa Erazma Manteuffla zamknęło etap kształtowania się luteranizmu na Pomorzu Zachodnim.

Godła herbowe o tematyce religijnej posiadały na Pomorzu Zachodnim przede wszystkim miasta, które albo zostały założone przez biskupów bądź zakony, albo przez pewien czas wchodziły w skład ich majątków. Wśród herbów miast położonych na obszarze władztwa biskupów kamińskich największych zmian dokonano w wizerunkach pieczęci Kamienia Pomorskiego. Na pieczęci z końca XVI w. zachowano wizerunek św. Jana, ale widniejące po jego bokach pastorały zostały przekształcone na fragment krzesła, na którym siedział święty⁴². Jeszcze większych zmian dokonano w wizerunku pieczęci w czasach wojny trzydziestoletniej: zamiast św. Jana umieszczono w niej postać kobiety z kołnierzem tzw. kryzą. Taki wizerunek powtarzany był na późniejszych XVII i XVIII-wiecznych pieczęciach.

W odróżnieniu od herbu kamińskiego, władze innego miasta biskupiego — Kołobrzegu posługiwały się w czasach nowożytnych aż do XIX w. dwiema różnymi pieczęciami z wizerunkami o tematyce kościelnej i świeckiej. Pierwsza, wzorowana na XIV i XV-wiecznych pieczęciach sekretnych przedstawiających jako główny motyw infułę biskupią i dwa skrzyżowane pastorały⁴³. Druga pochodziła z czasów rebelii mieszczan kołobrzeskich, na których czele stał Jakub Adebar i przedstawiała między innymi na tarczy herbowej dwa skrzyżowane haki panwiowe⁴⁴. Pomimo dwóch różnych pieczęci, herbem miasta pozostały dwa skrzyżowane pastorały. Potwierdzeniem, iż właśnie taki był wizerunek herbu, może być opis przeglądu oddziałów mieszczan kołobrzeskich w 1665 r., w czasie którego gromadzili się oni pod czterema sztandarami, z których jeden przedstawiał herb miasta, drugi hak panwiowy, trzeci trzy wieże i czwarty dwa łabędzie⁴⁵. Również na XVII-wiecznych pieczęciach Karlina zachowane zostały wizerunki związane z biskupami kamińskimi — pastorały i infuła⁴⁶. W przypadku dwóch innych miast

⁴⁰ Z. B o r a s, *Pomorze Zachodnie w dobie Reformacji*, „Rocznik Lubuski” XIV, 1986, s. 64.

⁴¹ *Ibidem*, s. 54; por. M. W é h r m a n n, *Pommern zur Zeit der beginnenden Reformation*, „Baltische Studien” XX, 1917, s. 45.

⁴² Pieczęć opisał O. H u p p (*op. cit.*, t. I, z. 2, s. 86).

⁴³ M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 113.

⁴⁴ O. H u p p (*op. cit.*, t. I, z. 2, s. 94) powołuje się — opisując pieczęć z hakami panwiowymi — na zapis książęcego urzędnika i kronikarza Thomasa Kantzowa.

⁴⁵ Opis przeglądu oddziałów mieszczkańskich przedstawił R. S t o e w e r (*Geschichte der Stadt Kolberg*, Kolberg 1927, s. 104).

⁴⁶ Por. G. A. S e y l e r, *Geschichte der Heraldik*, Nürnberg 1885/89, s. 313.

zachodniopomorskich, Koszalina i Bobolic, w XVI w. ich władze posługiwały się pieczęciami z wizerunkami przedstawiającymi jedynie atrybuty św. Jana Chrzciciela, zamiast wcześniejszych, na których widniały postać biskupa (Koszalin) i świętego (Bobolice). Symbolika związana ze św. Janem była bardzo popularna w sztuce luterańskiej, stąd można powiązać posługiwanie się przez oba miasta pieczęciami o takich właśnie motywach z wprowadzeniem i trwałością nowego wyznania na Pomorzu Zachodnim⁴⁷.

Utrzymanie przedreformacyjnej symboliki widoczne było w herbach małych miast pomorskich założonych przez biskupów lub miejscowe zakony. Na pieczęci z końca XVI w., a także na późniejszych pieczęciach miasta Banie utrzymane zostały wizerunki zakonnicy oraz krzyż symbolizujący dawnych właścicieli miasta — zakon templariuszy. Na XVII-wiecznej pieczęci Chociwela ponownie przedstawiony został wizerunek pastorału jako znaku reprezentującego dawnych właścicieli miasta — biskupów kamieńskich. Lilia jako symbol NMP widniała na pieczęciach Gryfic począwszy od XIV w. niezmiennie do czasów współczesnych. Elementy reprezentujące w godle zakon jako założycieli miasta — wizerunek klucza i krzyża — widniały na pieczęciach i w herbie Trzebiatowa.

Do wyjątkowych wśród wszystkich pieczęci i herbów, nie tylko zachodniopomorskich, ale także śląskich i marchijskich, zaliczyć należy pieczęć dawnego miasta Wierzbna. Przedstawiała ona wizerunek Chrystusa Sędziego siedzącego na tęczy; z jego ust wystawały na boki miecz i lilia. Ten zgodny z tekstem Apokalipsy św. Jana obraz Chrystusa widniał na nie zachowanych pieczęciach Wierzbna począwszy od XIV w. Wizerunek pieczęci miejskiej został przejęty z dawnej pieczęci sądowej tej miejscowości⁴⁸.

W wyniku wojny trzydziestoletniej opisywane ziemie, a zwłaszcza miasta, zostały znacznie zniszczone, część z nich podupadła, pozostając wsiami. Dla badań heraldycznych wojna trzydziestoletnia i związana z nią ruina wielu miast oznaczała zniszczenie wielu dokumentów i najstarszych pieczęci miejskich, które nie zachowały się nawet w opisach. W sferze religijnej na Śląsku zahamowany został rozwój protestantyzmu, natomiast na Pomorzu i w Nowej Marchii właśnie protestantyzm wyparł całkowicie katolicyzm. Na tych ziemiach zauważyć można było stopniową „sekularyzację” motywów religijnych i unikanie w przypadku nowych miast umieszczania w godłach wizerunków o tematyce religijnej.

Rekatolicyzacja prowadzona przez Habsburgów na Śląsku nie doprowadziła do radykalnych manifestacji religijnych w nowych godłach herbów

⁴⁷ W przypadku Bobolic sporządzenie nowej pieczęci jeszcze w XV w. związane było także z odebraniem miasta biskupom przez księcia szczecińskiego w 1411 r. w wyniku najazdu zbrojnego.

⁴⁸ Wierzbno utraciło prawa miejskie jeszcze przed wojną trzydziestoletnią. L. W. B r ü g g e m a n n pisał (*op. cit.*, s. 91) jedynie o pieczęci sądowej z wizerunkiem Chrystusa Sędziego, nie wspominał o herbie miasta. XIX-wieczne pieczęcie przedstawiały inny wizerunek.

miast śląskich z wyjątkiem godła Gliwic. Zmiany dokonane w XVI i do poł. XVII w. w godłach o symbolice religijnej nie naruszały wywodzącego się ze średniowiecza kanonu przedstawień obrazowych. Wśród herbów nadanych miastom śląskim w przywilejach władców, z XVII w. pochodzą jedynie dwa herby: opisany wcześniej Gliwic nadany w 1629 r. oraz Brzegu Dolnego z 1663r. Herb gliwicki, przedstawiający między innymi wizerunek Madonny z Dzieciątkiem i nadany „katolickiej gminie”, stanowi jedyny wśród miast na Śląsku przykład godła, którego nadawca zaakceptował wyraźnie religijną przynależność adresatów dokumentu. Należy przy tym podkreślić, iż w przypadku Gliwic mamy do czynienia z udostojnieniem herbu, który miasto posiadało już wcześniej: do istniejących wizerunków wieży i połuorła górnośląskiego dodano wizerunek Madonny z Dzieciątkiem i połuorła cesarskiego.

Drugi herb nadany został wraz z prawami miejskimi na mocy dokumentu cesarza Leopolda I z 1663 r.⁴⁹. Na prośbę ówczesnego właściciela miejscowość otrzymała prawa miejskie i nazwę oraz herb związany z właścicielem. Dawna nazwa Brzegu Dolnego, Dyhernfurth, pochodziła między innymi od nazwiska właścicieli, rodziny von Dyhern. W godle herbowym widniała postać św. Jerzego walczącego ze smokiem, jednak na tarczy trzymanej przez rycerza widniał herb Dyhernów. Opisane godło stanowiło bardzo interesujący przykład reprezentacji symbolicznej doby nowożytnej w heraldyce miast śląskich. Postać św. Jerzego reprezentowała patrona miasta, patrona założyciela — Jerzego von Dyhern oraz poprzez herb rodzinny samego Jerzego jako rycerza. Utożsamienie wizerunku świętego ze współczesnym właścicielem ziemskim, spotykane na malowidłach w XV w., stało się powszechne wraz z rozwojem protestantyzmu; obrazy biblijne przedstawiano w formie uwspółcześnionej poprzez nadanie malowanym postaciom rysów osób żyjących ówczesnie⁵⁰.

Przedstawienia wizerunków o tematyce religijnej w małych miastach śląskich, które najstarsze zachowane pieczęcie posiadały w XVII w., nie odbiegały w układach ikonograficznych od tych spotykanych już w średniowiecznych pieczęciach. Widniały na nich zatem postacie świętych patronów kościołów parafialnych lub patronów klasztorów bądź biskupstw, do których należały miasta. Należy podkreślić, iż w odróżnieniu od miast marchijskich, a zwłaszcza pomorskich, tych, które uzyskały prawa miejskie w XVII w., na

⁴⁹ Oryginał dokumentu nie zachował się. Fragment dotyczący herbów publikował zarówno H. S a u r m a (*op. cit.*, s. 45), jak i O. H u p p (*op. cit.*, t. I, z. 2, s. 132), a w lokalnych pracach na temat historii Brzegu Dolnego także np. O. K o c h (*Geschichte der Stadt Dyhernfurth*, Wohlau 1913, s. 11).

⁵⁰ Początkowo postaci współczesne, np. feudałów, przedstawiano w znacznym pomniejszeniu w stosunku do świętych, z czasem były przedstawiane pod postaciami świętych, np. ołtarz Paumgartnerów z 1498 r. A. Dürera (zob. W. H ü t t, *Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansu*, Warszawa 1985, s. 94). O nadawaniu uczestniczącym w obrazowych scenach biblijnych postaciom rysów reformatorów, książąt, szlachty czy mieszczan na Śląsku w dobie reformacji por. J. H a r a s i m o w i c z, *op. cit.*, s. 39.

Śląsku motywy religijne na pieczęciach i herbach umieszczano dość powszechnie. To zróżnicowanie terytorialne umieszczania wizerunków religijnych związane było ściśle ze specyfiką wyznaniową: protestanckie Pomorze i Nowa Marchia z bardzo ograniczoną liczbą czczonych świętych, katolicki Śląsk — z tradycyjnie, od wieków przestrzegany kultem świętych. Niewątpliwie na taki obraz wyznaniowy śląskich miast decydujący wpływ miała prowadzona po wojnie trzydziestoletniej polityka Habsburgów na tych ziemiach.

Z XVII w. pochodzi pieczęć Barda z wizerunkiem zasiadającej na tronie Madonny, reprezentująca słynne śląskie sanktuarium, znane już w XIV w., ale szczególnie licznie nawiedzane przez pielgrzymów właśnie w XVII w.⁵¹ Patron miasta — św. Piotr — przedstawiony został również na XVII-wiecznej pieczęci Dusznik Zdroju. Barokowy kościół pw. św. św. Piotra i Pawła wzniesiony został na pocz. XVIII wieku, ale w tym samym miejscu znajdowała się już wcześniej świątynia parafialna, zarządzana w XVII w. przez jezuitów. Znacząca rola jezuitów w życiu religijno-społecznym ówczesnego Śląska nie znalazła odbicia w symbolice herbów miast, które znajdowały się w ich majątkach. Sami nie wprowadzili żadnych zmian, dopiero znacznie później (w XVIII i XIX w.) pojawiły się publikacje, w których wizerunek krzyża w herbie przypisywano jezuitom, tak jak w przypadku krzyża w godle herbowym Nowego Miasteczka⁵².

Wiek XVIII, a zwłaszcza zajęcie Śląska przez Fryderyka Wielkiego, nie znalazło odzwierciedlenia w symbolice religijnej w godłach i wizerunkach napieczętych miast. Wprowadzona swoboda wyznaniowa i odzyskanie praw przez śląskich protestantów także nie spowodowały większych zmian w herbach. Największych zmian dokonano w herbach miast śląskich dopiero w XIX w., podobnie w herbach miast zachodniopomorskich i marchijskich. Szczególne znaczenie miały dla heraldyki miast w państwie pruskim dwa wydarzenia: wydanie w 1808 r. ordynacji o miastach i edykt o sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r. W związku z reorganizacją miast w państwie pruskim, władze zobowiązane zostały do uaktualnienia pieczęci. W związku z przejściem przez państwo dóbr kościelnych miasta będące dotąd w ich granicach stały się miastami królewskimi.

Zmiany w sytuacji prawnej znajdowały swoje odzwierciedlenie w herbach. Do 1810 r. dawne miasto Kostomłoty posługiwało się pieczęcią z wizerunkiem przedstawiającym opata klasztoru św. Wincentego z Wrocławia, przez stulecia bowiem było własnością zakonną. Po 1810 r. posługiwało się pieczęcią o świeckiej symbolice, między innymi z wizerunkiem pruskiego orła.

⁵¹ Zob. A. N o w a c k, *Schlesische Wallfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau*, Breslau 1937, s. 136-140.

⁵² H. S a u r m a, *op. cit.* Nie można utożsamiać wizerunku krzyża widniejącego na nowej pieczęci Nowego Miasteczka z 1646 r. z jezuitami; pierwszy administrator jezuicki przybył do majątku dopiero w 1649 r. (zob. H. H o f f m a n n, *Die Jesuiten in Deutsch Wartenberg*, Schweidnitz 1931, s. 23-24).

Były to jednak odosobnione przypadki. Miasta będące w przeszłości własnością kościelną w większości pozostały po 1810 r. przy swoich dotychczasowych pieczęciach i herbach przedstawiających wizerunki o tematyce religijnej i kościelnej. Wizerunki takie traktowane były w tym czasie jako motywy historyczne wskazujące na długą miejską tradycję. Takie odwoływanie się do historii związanej z własnością zakonną widoczne było w XIX-wiecznych herbach dwóch miast marchijskich, Łagowa i Słońska: w obu widniał w godłach krzyż maltański reprezentujący dawnych właścicieli, joannitów.

Wiek XIX to także czas, kiedy symbolika religijna z wizerunkami świętych patronów stała się mało zrozumiała dla wielu ówczesnych rad miejskich (szczególnie na Pomorzu Zachodnim, ale także na Śląsku). Proces ten widoczny był szczególnie na ziemiach, na których dominował protestantyzm i przez stulecia nie czczono świętych. W herbach i na pieczęciach miast zachodniopomorskich niektóre wizerunki świętych zamieniono na postacie świeckie: w Kamieniu Pomorskim — wizerunek św. Jana na postać kobiety, a w Baniach — odwrotnie: postać zakonnicy na św. Marię Magdalenę; na Śląsku na pieczęci Baborowa zamiast postaci dwóch świętych, których nie potrafiono zidentyfikować, umieszczono wizerunki dwóch mężczyzn z palmą i kluczem, w których widziano św. św. Piotra i Pawła. Opisując herb Dąbia w XVIII w., Brüggemann wyjaśniał, iż przedstawia on pomorskiego gryfa stojącego na krześle biskupim („*in einem Bischofstühle stehenden*”), co było ewidentnym błędem, na średniowiecznych pieczęciach bowiem gryf widniał ponad murem miejskim, a na XVI-wiecznej w stylizowanym portalu⁵³.

Problematyka herbów miejskich w krytycznych opracowaniach przedstawiana była dopiero począwszy od poł. XIX w. W wielu przypadkach zainteresowanie władz miejskich herbem wynikało niejako z potrzeby chwili, tak jak w 1874 r. w momencie tworzenia Muzeum Marchijskiego w Berlinie, gdzie w witrażach miały znaleźć się herby wszystkich miast marchijskich⁵⁴.

⁵³ O. H u p p, pisząc o herbach Królestwa Pruskiego, prowadził ożywioną korespondencję i był osobiście w wielu miastach; wielokrotnie zwracał uwagę na brak choćby podstawowej wiedzy na temat dawnych pieczęci i herbów w magistratach, zwłaszcza małych miast (*op. cit.*, t. 1, z. 1, s. 84, 86, t. I, z. 2, s. 169). Błędne opisy herbów umieszczone były w wielu wcześniejszych dziełach dotyczących poszczególnych ziem, np. L. W. B r ü g g e m a n n w pracy z 1784 r. (*op. cit.*, s. 5) pisał o herbie Kamienia Pomorskiego, iż przedstawia w godle wizerunek kobiety lub zakonnicy; o herbie Dąbia (*ibidem*, s. 294).

⁵⁴ G. F a l c k, *Kommunalwappen in Land Brandenburg*, „Herold-Jahrbuch”, Neue Folge 1996, t. 1, s. 185.

Geneza umieszczania wizerunków religijnych i kościelnych

Zgodnie ze stosowanymi w heraldyce miejskiej klasyfikacjami wizerunki o tematyce religijnej zaliczane były do dwóch zasadniczych grup. Zaliczano je do grupy pierwszej, gdy przedstawiano postaci świętych lub byli oni reprezentowani symbolicznie poprzez umieszczane w godłach ich atrybuty. Do drugiej grupy należały godła, w których przedstawiane były wizerunki pastorałów, mitr — reprezentowały one bowiem władzę biskupów bądź opatów jako właścicieli ewentualnie założycieli⁵⁵. Specyficznym motywem był wizerunek krzyża ze względu na bardzo zróżnicowane znaczenie symboliczne. Był bowiem krzyż zarówno znakiem reprezentującym właścicieli miasta, tak jak w przypadku zakonów rycerskich, mógł też odnosić się do kościoła parafialnego, np. pod wezwaniem Krzyża Świętego (Opole), czy szpitala bądź przytułka św. Krzyża (Nowe Miasteczko) lub być znakiem związanym z nazwą miasta. Wieloznaczeniowość znaków i symboli o tematyce religijnej utrudnia zakwalifikowanie ich do jednej z grup. Często bowiem, podobnie jak w przypadku wizerunku krzyża, także postaci i atrybuty świętych posiadały kilka znaczeń. Postać świętego mogła reprezentować jednocześnie patrona miejscowego kościoła i patrona całej diecezji (np. św. Jan Chrzciciel w herbach Nysy i Kamienia Pomorskiego).

HERBY MIEJSKIE Z WIZERUNKAMI POSTACI ŚWIĘTYCH

BARDO — Madonna z Dzieciątkiem
Jezus - XVII w.

RUDNA - św. Katarzyna - XV w.

⁵⁵ M. G u m o w s k i (*Herby miast polskich*, Warszawa 1960) wyodrębnił dwie grupy: pierwsza — godła religijne, do której zaliczył herby z wizerunkami patronów i ich symboli, druga — godła kościelne zawierające herby osób duchownych i ich symbole. Nowszą jest klasyfikacja autorstwa K. B l a s c h k e, w której badacz zaliczył motywy religijne i kościelne do grupy przedstawiającej patronów kościołów miejskich oraz do grupy podkreślającej zależność od dawnych właścicieli. (*Die Stadtwappen*, [w:] *Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik*, wyd. H. Göschel, Leipzig 1985, s. 541).

BRZEG DOLNY — św. Jerzy - 1663 r.

STRZELIN — św. Michał
Archanioł - poł. XIV w.BOBOLICE
św. Jan Chrzciciel

DUSZNIKI ZDRÓJ — św. Piotr - XVII w.

STRZEGOM — św. Piotr i Paweł
- XIV w.

DZIERŻONIÓW — św. Jerzy - XIV w.

ZAWIDÓW — św. Michał
Archanioł - XV w.

Rysunki herbów z pracy: O. H u p p, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen, Frankfurt a/Main 1896-1898.*

Święci patronowie kościołów parafialnych

Wybór wizerunku świętego patrona związany był z wezwaniem najstarszego kościoła w mieście. W przypadku najstarszych miast wyznaczyć można specyficzny dla poszczególnych regionów kult świętych, który związany był z XIII-wieczną akcją lokacji miejskich. Nowo przybyli (np. na Śląsk w XIII w.) osadnicy czcili na nowym miejscu świętych, których kult rozwinięty był w dawnej ojczyźnie. Z drugiej strony jako patrona miejscowego kościoła wybierano świętego, którego szczególnie czczono na ziemiach nowego osiedlenia. W pierwszym przypadku Niemieccy osadnicy w XIII-wiecznym Jaworze wybrali na patrona miejscowego kościoła parafialnego św. Marcina, którego kult rozwinięty był na ziemiach biskupstwa mogunckiego, skąd pochodzili. Kościoły parafialne w miastach śląskich w XIII w. wznoszono ku chwale św. Jana Chrzciciela — najstarszego patrona biskupstwa wrocławskiego i całego Śląska. Kult św. Jana Chrzciciela, rozpowszechniony na Śląsku, znalazł również swoje odzwierciedlenie w godłach herbów miejskich, jednak — z wyjątkiem herbu Nysy — w pozostałych miastach zamiast całej postaci świętego umieszczano jego atrybuty — głowę na tacy (Wrocław, Wiązów) lub baranka (Lubiąż).

Drugim, oprócz św. Jana Chrzciciela, popularnym patronem na Śląsku był św. Piotr. Wizerunki tego świętego bądź jego atrybuty umieszczone zostały w godłach czterech miast, w których znajdowały się świątynie pod jego wezwaniem. W odróżnieniu od Śląska, wizerunek św. Piotra nie znalazł się żadnym godle herbowym miast zachodniopomorskich i marchijskich.

Do najstarszych wizerunków świętych umieszczanych na XIV-wiecznych pieczęciach należała postać Najświętszej Marii Panny. Symbolika maryjna

spotykana była na wszystkich opisywanych ziemiach, przy czym na pieczęciach miast zachodniopomorskich widniał jej symbol — lilia (Gryfice). Podobnie w miastach marchijskich posługiwano się jedynie wizerunkiem lilii (Strzelce Krajeńskie). Na Śląsku do najstarszych należała postać Madonny przedstawiona na pieczęci Głogowa, w którym była patronką miejscowej kolegiaty⁵⁶. Wizerunek Madonny z Dzieciątkiem Jezus umieszczony został również na XIV-wiecznej pieczęci sekretnej Lublina, w którym była patronką najstarszego kościoła⁵⁷. Lilia, symbol Marii, patronki kościoła w Krośnie Odrzańskim, widniał na monetach i pieczęci miasta. Z czasów nowożytnych pochodziło tylko jedno godło z Madonną, nadane w opisywanym dokumencie cesarskim Gliwicom.

Z postaci i atrybutów świętych patronów kościołów miejskich wyłącznie na Śląsku przedstawiony był na pieczęciach św. Jerzy — cztery miasta (Dzierżonów, Miasteczko Śląskie, Milicz, Brzeg Dolny), św. Piotr — cztery miasta (Duszynki, Legnica, Strzegom, Trzebnica), św. Katarzyna — dwa miasta (Góra, Rudna) oraz św. Jan Ewangelista (Paczków, Oleśnica, Wrocław). Oprócz wymienionych patronów w herbach miast śląskich widniały także wizerunki św. Pawła (razem ze św. Piotrem w Strzegomiu) i archanioła Michała (Zawidów, Strzelina oraz św. Jakuba (Sobótka).

Święci patronowie diecezji i klasztorów (zakonów)

W miastach będących własnością kościelną umieszczane były wizerunki reprezentujące patronów diecezji, gdy należały do biskupów, i patronów klasztorów, gdy leżały w granicach ich dóbr. Z reguły wyobrażenia religijne w godłach herbów miast kościelnych miały podwójną symbolikę: po pierwsze reprezentowały właścicieli, a po drugie przedstawiany święty był zazwyczaj również patronem miejscowego kościoła (np. Nysa, Kamień Pomorski).

Na Śląsku w herbach miast należących do biskupów wrocławskich widniała postać patrona diecezji, św. Jana Chrzciciela, bądź jedynie jego atrybuty. Na XIV-wiecznej pieczęci Nysy umieszczony został wizerunek św. Jana Chrzciciela z jego atrybutem — barankiem. Wizerunek symbolizował przynależność miasta do biskupów wrocławskich⁵⁸. Głowa św. Jana na tacy widniała również na pieczęciach innego miasta, którym władali biskupi wrocławscy — Wiązowa.

⁵⁶ Pieczęć zachowana przy dokumencie z 1326r. opisana przez H. Saurmę-Jeltscha, także przez M. Haisiga (*Herb miasta Głogowa — jego geneza i symbolika*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970, s. 85).

⁵⁷ XIV-wieczna pieczęć z Madonną była pieczęcią sekretną, pieczęć późniejsza z XVI i XVII w. były już pieczęciami ogólnomijskimi z legendą: S. (*igillum*) *Civitatis Lobenensis* (zob. H. Saurma, *op. cit.*, s. 189).

⁵⁸ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 159.

Postać św. Jana Chrzciciela, patrona diecezji kamieńskiej, widniała również na pieczęciach i w godłach herbowych miast położonych w dobrach biskupich. Popiersia świętego umieszczone były w herbach Kamienia Pomorskiego, Koszalina i Bobolic. Wizerunek na pieczęciach Kamienia Pomorskiego reprezentował patrona diecezji i jednocześnie patrona kościoła katedralnego.

W miastach należących do klasztorów umieszczono wizerunki patronów głównych świątyń zgromadzenia. Symbolika związana z patronami klasztorów, chociaż znalazła swoje odzwierciedlenie zaledwie w kilku pieczęciach i herbach, była łatwiejsza do odtworzenia na Śląsku, gdzie dobra zakonne przetrwały do 1810 r., niż na ziemiach marchijskich, a zwłaszcza pomorskich, gdzie dobra zakonne przejęte zostały wkrótce po wprowadzeniu protestantyzmu.

Na Śląsku na pieczęciach i późniejszym herbie Dobromierza, który przez stulecia do 1810 r. należał do benedyktynek, umieszczony został wizerunek św. Maternusa, patrona świątyni klasztornej. Należące do wrocławskiego klasztoru św. Wincentego dawne miasto Kostomłoty posiadało do 1810 r. pieczęć z wizerunkiem biskupa trzymającego w jednej ręce pastorał, a w drugiej książkę. Hupp, opisując wspomnianą pieczęć, identyfikował przedstawioną postać z opatem klasztoru⁵⁹. Na XIII-wiecznych pieczęciach klasztoru wrocławskiego opisanych przez M. Gumowskiego przedstawiani byli jednak — oprócz tronu Madonny — w szatach biskupich św. św. Wincenty i Mikołaj⁶⁰. Podobnie jak na pieczęciach klasztornych, postać na pieczęci Kostomłotów przedstawiała św. Wincentego.

Znacznie mniej śladów po zakonnych patronach zachowało się na pieczęciach i herbach miast zachodniopomorskich. Jedyne na pieczęciach Trzebiatowa z XIV w. widniał wizerunek klucza, który O. Hupp identyfikował jako symbol klasztoru w Białobokach⁶¹. Podobnie w przypadku miast marchijskich jedynym elementem godła herbu miejskiego reprezentującego dawnego patrona zakonu był baranek — atrybut św. Jana Chrzciciela w herbie Sulęcina.

Patronowie właściciele miast

W dobie nowożytnej w herbach nowych miast śląskich umieszczane wizerunki świętych reprezentowały patronów właścicieli. Ten sposób symbolicznej reprezentacji opieki nad miastem świętego patrona właściciela spotykany był począwszy od XVI w. i nie zawsze tożsamy z patronem miejscowego kościoła parafialnego. Pierwszym herbem, w którego godle widniał patron właściciela i

⁵⁹ O. H u p p (*op. cit.*, t. I, z. 2, s. 136) powoływał się na wcześniejsze ustalenia H. Saurmy.

⁶⁰ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie śląskie...*, s. 320.

⁶¹ I d e m, *Najstarsze pieczęcie...*, s. 229 (autor uważał, iż wizerunki klucza i krzyża widniejące na pieczęci Trzebiatowa są trudne do wytłumaczenia).

założyciela, był herb Miasteczka Śląskiego. Nadany miastu przez margrabiego Jerzego Fryderyka von Brandenburg-Jägerndorf herb przedstawiał św. Jerzego walczącego ze smokiem. Przywilej wystawiony został w 1561 r., 23 kwietnia, a więc w dniu święta patrona. Drugi herb z wizerunkiem patrona właściciela nadany został w 1663 r. Brzegowi Dolnemu, którego ówczesnym właścicielem był Jerzy Abraham von Dyhern. Stąd w godle umieszczony został wizerunek św. Jerzego.

W tego typu godłach herbowych można doszukać się symbolicznego oddania mieszkańców w opiekę patronowi ich ówczesnego właściciela.

Wizerunek krzyża

Krzyż, jeden z głównych symboli chrześcijańskich, znalazł się również w godłach herbów miejskich, przy czym geneza umieszczania tego znaku na pieczęciach i herbach była bardzo zróżnicowana. W zasadzie tylko w jednym herbie (Opola) wizerunek krzyża symbolizował mękę Chrystusa, chociaż bezpośrednio odnosił się do kolegiaty opolskiej pod wezwaniem Krzyża Świętego⁶². W herbach innych miast wizerunek krzyża umieszczano przede wszystkim jako znak reprezentujący zakony rycerskie, założycieli bądź właścicieli miast. Krzyż widniał w herbie Kluczborka na Śląsku jako znak założycieli zakonu rycerskiego czerwonego krzyża i gwiazdy. W herbie Sulęcina w Nowej Marchii początkowo umieszczano krzyż pasyjny templariuszy, później maltański joannitów, w herbach Łagowa i Słońska — joannitów, Bani na Pomorzu Zachodnim — templariuszy, Łeby i Bytowa — krzyżaków. Jedyne wizerunek krzyża jako symbolu zakonu żeńskiego (*adelige Nonnenkloster*) widniał na pieczęciach Trzebiatowa, natomiast w godle herbowym Nowego Miasteczka wizerunek krzyża symbolizował ufundowany w XIII w. szpital Świętego Krzyża.

Inne wizerunki religijne

Oprócz wymienionych wizerunków o tematyce religijnej związanych z patronami kościołów, diecezji, klasztorów, przedstawiono na pieczęciach także wyobrażenia religijne nie związane bezpośrednio z miastem. Wraz z ustaleniem herbu miejskiego wizerunki te zostały w większości miast umieszczone nie w godle herbowym, lecz ponad tarczą, pełniąc niekiedy funkcję trzymaczy herbowych. Szczególnie popularnym wizerunkiem była głowa lub popiersie anioła. W tego typu przedstawieniu należy się doszukiwać symbolicznej opieki sprawowanej przez anioła nad miastem. Główka uskrzydłonego

---

⁶² P. K n ö t e l, *Die Städtewappen Oberschlesiens*, Tarnowitz 1894, s. 18.

aniola w herbie Dobroszyc umieszczona została w górnej części pola ponad wizerunkiem zamku symbolizującego miasto (Juliusburg) na pieczęci z 1676 roku.⁶³ Widniejące na śląskich pieczęciach z XVIII w. z Brzegu i Twardogóry główki uskrzydłonych aniołów umieszczone zostały ponad tarczami. Na pieczęci Birutowa z tego samego stulecia anioł trzymał tarczę z herbem miasta⁶⁴.

Pozostałe widniejące na pieczęciach miejskich wizerunki o tematyce religijnej można — podobnie jak przedstawienia aniołów — zaliczyć do symbolicznego przedstawienia opieki boskiej nad miastem. Na pieczęci dawnego miasta zachodniopomorskiego Wierzbna umieszczony został wizerunek Chrystusa Sędziego z mieczem i lilią wychodzącymi z ust. Oryginalne pieczęcie nie zachowały się. Opisane przez Huppa dwie pieczęci — sekretna i ławnicza — posiadały ten sam wizerunek. Wyobrażenie Chrystusa Sędziego jako symboliczne przedstawienie władzy sądowej zostało przejęte do pieczęci miejskiej⁶⁵.

Kolejny wizerunek, który symbolicznie reprezentował opiekę boską nad miastem, widniał na XVIII-wiecznych sztychach z widokami miast śląskich Johanna Wehrnera. W herbie dawnego miasta Goszcz widniało ponad wizerunkiem kościoła i drzew Oko Opatrzności. Korzystając z prac Wehrnera, w tej formie przedstawił herb miasta również Saurma⁶⁶.

⁶³ Prawa miejskie nadał miejscowości Dreske Sylwiusz, książę wirttembersko-oleśnicki, w 1663 r. Nazwę miasta na Juliusburg zmienił jego syn, książę Juliusz Zygmunt w 1676 r. Według relacji O. H u p p a (*op. cit.*, t. 1, z. 2, s. 135), władze miasta jeszcze w XIX w. były w posiadaniu przywileju książęcego, nie było jednak w nim barwnego wzoru herbu. Zarówno Hupp, jak i Saurma powoływali się na wizerunki napieczątne z XVII i XVIII w.

⁶⁴ Wizerunek anioła trzymającego tarczę z herbem miasta zinterpretować można również jako symbol opieki boskiej nad miastem. Jeden z najstarszych wizerunków napieczątnych przedstawiających anioła trzymającego tarczę z herbem miasta widniał na XV-wiecznej pieczęci Torunia. W związku z tym, iż pieczęć ta sprawiona została przez władze po wojnie trzynastoletniej, późniejsi badacze interpretowali, iż anioł symbolizował opiekę Boga nad miastem (zob. K. C i e s i e l s k a, *Herb i pieczęcie Torunia*, Toruń 1982, s. 23). O wizerunku anioła w herbie Kluczborka pisał Heneliusz: „*Sie führet im Wapen ein offen Thor mit zwey Flügeln darüber drey Thürme und über dem mittelsten einen Engel*” (Nicolai Henelii ab Henefeld, *op. cit.*, s. 88). Trudno jednak określić, czy był to motyw w godle herbowym zamiast krzyża, czy postać anioła widniała nad tarczą. Nie zachowały się też pieczęcie miejskie z takim wizerunkiem.

⁶⁵ O. Hupp opisał pieczęcie Wierzbna nie na podstawie oryginalnych odcisków, lecz XIX-wiecznych rysunków.

⁶⁶ H. Saurma, *op. cit.*, s. 75.

HERBY Z WIZERUNKAMI INSYGNIÓW WŁADZY KOŚCIELNEJ

GÓRZYCA — własność
biskupów lubuskich

KAMIEŃ POMORSKI - własność
biskupów kamieńskich

KARLINO — własność
biskupów kamieńskich XVII w.

NYSA — własność
biskupów wrocławskich

KOŁOBRZEG — własność
biskupów kamieńskich

LUBRZA — własność
cystersów z Paradyża

Pastorały, infuły — wizerunki reprezentujące duchowieństwo

Godła herbowe zawierające wizerunki pastorałów, infuł, postaci biskupów i opatów spotykane były na całym opisywanym terenie. Wizerunki te symbolizowały na pieczęciach i herbach biskupów bądź opatów jako założycieli miast. Najstarsze pieczęcie, XIII- i XIV-wieczne, przedstawiały wizerunek pastorału bądź postać biskupa. W ten sposób pastorały reprezentowały władzę i własność biskupów na pieczęciach śląskich Cerkwicy i Nysy (biskup wrocławski), władzę sądowniczą na pieczęci ławniczej Sobótki (opat klasztoru augustianów)⁶⁷. Taki sam typ przedstawienia władzy biskupiej stosowany był na pieczęciach pomorskich. Pastorały jako znak reprezentujący właścicieli widniały na pieczęciach Chociwela, Kamienia Pomorskiego, Karlina i Kołobrzegu.

Inny atrybut władzy biskupów i opatów, infuły, przedstawiane były znacznie rzadziej na pieczęciach miejskich niż pastorały. Na pieczęci wójtowskiej Sobótki widniał wizerunek infuły obok pastorału⁶⁸. Infuła widniała jedynie w godłach trzech miast zachodniopomorskich — Kołobrzegu i Karlina (wraz z pastorałami) oraz Golczewa⁶⁹.

Przedstawienia na najstarszych XIII- i XIV-wiecznych pieczęciach miejskich wizerunków dostojników kościelnych były zgodne z tymi, którymi posługiwali się biskupi i opaci na swoich pieczęciach, stąd zamiast atrybutów władzy przedstawiano na nich postać biskupa w takiej samej pozycji, jak na jego pieczęciach biskupich. Postać biskupa kamieńskiego widniała na pieczęciach Koszalina i Maszewa, postać klęczącego biskupa widniała na XIV-wiecznej pieczęci Nysy⁷⁰.

Od około poł. XIII w. na pieczęciach miast kościelnych właściciele reprezentowani byli — oprócz tradycyjnych wizerunków wspomnianych już

⁶⁷ Na najstarszych pieczęciach Nysy i Sobótki przedstawione były inne wizerunki niż na późniejszych herbach. W pierwszym z miast wizerunek wieży z pastorałem w bramie na dokumencie z 1260, w drugim wizerunek ręki trzymającej pastorał z XIV w. (zob. J. W. Schulte, *Die Siegel der Stadt Neisse*, XX, Jahresbericht der Neisser Philomathie 1879, s. 89; P. Pfothenauer, *op. cit.*, tab. XIV, nr 107 i 108).

⁶⁸ Przedstawiony wizerunek z pieczęci sądowej nigdy nie stał się wizerunkiem na pieczęciach ogólnomiejских Sobótki. Na najstarszej z XV w. przedstawiona była postać świętej, którą O. Hupp (*op. cit.*, t. 1, z. 2, s. 148) identyfikuje jako Najświętszą Marię Pannę, chociaż — jak napisał — ze względu na małe rozmiary pieczęci (30 mm) trudno było określić atrybuty świętej. Od XVII w. na pieczęci widniała postać św. Jakuba — patrona miejscowego kościoła.

⁶⁹ Golczewo w XIX w. nie posiadało praw miejskich. O herbie nie wspominał już w XVIII wieku L. Brügemann (*op. cit.*, s. 10). Jedynym materiałem ikonograficznym, którym dysponował O. Hupp, były XIX-wieczne rysunki pieczęci (*op. cit.*, t. 1, z. 2, s. 85-86).

⁷⁰ Wizerunek biskupa w szacie pontyfikalnej błogosławiącego prawą ręką, a w lewą trzymającego pastorał, widniał na pieczęci biskupa kamieńskiego Hermana z drugiej poł. XIII w., tego samego, który lokował Koszalin na prawie lubeckim (zob. K. Bobowski, *op. cit.*, s. 105). Postać klęczącego biskupa widniała na pieczęci sądowej biskupa wrocławskiego Przecława z Pogorzeli z poł. XIV w. (por. M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie...*, s. 313).

pastorałów i postaci — także przez herby, przy czym jako pierwsze na pieczęciach miejskich (tak jak na biskupich) umieszczone zostały herby biskupstw⁷¹. Pierwsze herby rodzinne biskupów i opatów umieszczone zostały na pieczęciach w drugiej poł. XIII w. Na Śląsku widniały po raz pierwszy na pieczęci biskupa wrocławskiego Henryka z Wierzbna z pocz. XIV w., na Pomorzu Zachodnim wcześniej, bo u schyłku XIII w.⁷² Już w XIV w. herby biskupstwa wrocławskiego umieszczane były na pieczęciach miejskich Nysy, a w XV w. Bielska i Wiązowa. Na Pomorzu Zachodnim wcześniej niż herby biskupstwa umieszczone zostały na pieczęciach miejskich herby rodzinne biskupów. Herb biskupa kamieńskiego Hermana von Gleichen widniał na XIII-wiecznej pieczęci Koszalina. W wizerunku napieczętym Bobolic umieszczony został w XIV w. herb innego biskupa kamieńskiego Fryderyka von Eickstedt⁷³.

W odróżnieniu od miast śląskich w miastach zachodniopomorskich nie występowały pieczęcie i herby przedstawiające herb biskupów kamieńskich. W miastach będących własnością klasztorów na opisywanym terenie znana jest tylko jedna i to późna, bo z 1762 r., pieczęć z herbem opata. Widniał on na pieczęci dawnego miasta Lubrzy, położonego na pograniczu śląsko-wielkopolskim, które wchodziło w skład majątku cysterskiego klasztoru w Paradyżu⁷⁴.

Przedstawione herby o tematyce religijnej i kościelnej cechowała duża różnorodność w odniesieniu do sposobów umieszczania w godłach wizerunków. Wyraźnie widoczne było takie zróżnicowanie wynikające z różnej przynależności państwowej i — co za tym idzie — odmiennej religii. Na Pomorzu Zachodnim i w Nowej Marchii motywy religijne przetrwały w herbach wprowadzenie luteranizmu, podobnie jak na Śląsku. Jednak po wojnie trzydziestoletniej na Śląsku miastom nadano kilka nowych herbów z godłami religijnymi; nie znane są takie przypadki na Pomorzu i w Brandenburgii. W XVIII w. w miastach, w których dominowała ludność protestancka, wiele herbów stało się niezrozumiałych, zwłaszcza tych z postaciami świętych. Począwszy od pierwszej poł. XIX w. władze miast starały się przywrócić historyczne wizerunki w godłach. Nawet w miastach, które nie posiadały już kościołów katolickich, ponownie w herbach pojawiły się wyobrażenia bisku-

⁷¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*, wyd. M. Buchberger, t. 4, Freiburg 1932, s. 966.

⁷² O herbach biskupów wrocławskich zob. P. B r e t s c h n e i d e r (*Das Breslauer Bistumswappen*, „Zeitschrift d. Vereins für Geschichte Schlesiens” 1916, t. 50); na drugą poł. XIV w. jako okres, od kiedy biskupi kamieńscy zaczęli umieszczać swoje herby na pieczęciach, wskazał K. B o b o w s k i, (*op. cit.*, s. 109).

⁷³ M. G u m o w s k i, *Koszalin — jego herb i pieczęć*, [w:] *Z dziejów Koszalina*, Biblioteka Słupska, t. 7, Poznań 1970, s. 95; J. W. S c h u l t e, *op. cit.*, s. 89.

⁷⁴ Pieczęć Lubrzy z 1762 r. AP ZG. Cech rzeźników miasta Świebodzina, List prawego urodzenia z 1801 sygn. tymcz. 26; pomimo dobrego stanu zachowania godło herbowe opata umieszczone na niewielkiej tarczy jest nieczytelne.

pów, inful czy znaków zakonnych. Traktowano je jednak jako motywy związane z historią założenia miasta.

Wojciech Strzyżewski

RELIGIÖSE UND KIRCHLICHE SYMBOLIK IN WAPPEN DER ODERSTÄDTE BIS ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Bildnisse mit religiöser und kirchlicher Thematik wurden schon auf den städtischen Siegeln aus dem 13. Jahrhundert untergebracht, woher sie als Motive der Wappenbilder übernommen wurden. Auf den beschriebenen Gebieten wurden in den ca. 50 Stadtwappen die Bildnisse mit religiöser Thematik untergebracht. Die Wappenbilder mit solcher Thematik gehörten zu den dauerhaftesten; einmal angenommen, wurden sie selten geändert. Die Gestalten der Heiligen oder ihre Attribute symbolisieren in Wappenbildern die ältesten Schutzheiligen der Pfarrkirchen. In manchen Wappen verkörperte ein Bildnis des Heiligen zugleich den städtischen Schutzpatron der Kirche und der Diözese, manchmal aber auch des Stadtbesitzers. In den Städten, die gegründet wurden, bzw. Eigentum von Bischöfen oder Äbten bildeten, hat man auf den ältesten Siegeln die Gestalt eines Bischofs oder seine Machtinsignien - Bischofsstäbe untergebracht.

Unter Wappen mit religiöser Thematik kann man eine regionale Spezifik unterscheiden.

Die meisten solchen Wappen gab es in Schlesien, viel weniger in Westpommern und selten in der Neumark. Den zweifellosen Einfluß auf solche Spezifik hatte die Popularität des Luthertums in Pommern und Brandenburg sowie die Rekatholisierung Schlesiens nach dem 30-jährigen Krieg. Obwohl während der Entwicklung der Reformation im 16. Jahrhundert auf allen beschriebenen Gebieten die Wappen mit religiöser Thematik nicht geändert wurden, entstand nach der offiziellen Einführung des Luthertums kein neues Wappen mit Wappenbild, wo sich ein religiöses Bildnis befunden hätte.

In Schlesien hat man nach der Zeit der Entwicklung des Protestantismus kein einziges Wappen mit religiösen Motiven geändert. Danach folgte die Periode der Rekatholisierung, die von den Habsburgern geführt wurde. Infolgedessen wurden neue Wappen mit Bildnissen der Heiligen verlieht und ehemalige Wappenbildnisse behalten. Die Besetzung Schlesiens durch Preußen hat nach 1740 keine radikalen Änderungen in den Wappen mit religiöser Thematik mitgebracht. Erst die Ereignisse zu Beginn des 19. Jahrhunderts und vor allem die Reform der Städte 1808 sowie die Kassation der kirchlichen Güter im Jahre 1810 haben verursacht, daß man viele Änderungen in die Wappenbilder der Städte eingeführt hat, welche bisher das kirchliche Eigentum bildeten.

Im 19. Jahrhundert waren die Kenntnisse der Behörden der Kleinstädte zum Thema der Symbolik von Bildnissen sehr gering, deshalb kann man in den Beschreibungen von Wappen in den Chroniken und anderen Werken aus dieser Zeit viele Fehler finden. In den Städten, wo die protestantische Bevölkerung dominierte, waren viele Bildnisse der Heiligen in den Wappen unverständlich, und sie wurden nicht übereinstimmend mit ursprünglicher Bedeutung erklärt.